

Sevda Məmməd qızı Seyidova

UOT:330.8;JEL:B 34,L22.

Rəqəmsallaşma və əmək bazarı

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə əmək bazarının və əmək münasibətlərinin transformasiyası məsələləri araşdırılmış, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması şəraitində əmək bazarının qarşılaşacağı problemlər öyrənilmişdir. Müəllif, işsizliyin dinamikasına təsir edən amilləri aşkarlayaraq, rəqəmsal iqtisadiyyatın miqyasının genişlənməsi ilə əlaqədar işçilərlə işəgötürənlər arasındakı münasibətlərin dəyişdirilməsi proseslərini təhlil etmişdir.

***Açar sözlər:** əmək bazarı, informasiya texnologiyaları, məşğulluq, işsizlik rəqəmsal iqtisadiyyat.*

Giriş

Rəqəmsal inqilab həyatımızı və cəmiyyətimizi misilsiz bir sürətlə və əvvəllər görünməyən miqyasda dəyişdirir. Bu, eyni zamanda, həm böyük imkanlar, həm də böyük problemlər yaradır. Yeni texnologiyalar, xüsusən də süni intellekt, bəzi sahələrdə iş yerlərinin itirilməsinə, digərlərində isə kütləvi şəkildə yeni imkanların yaradılmasına gətirib çıxarır ki, bu da əmək bazarında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin əldə olunmasına mühüm töhfə verə bilər. Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində bütün iqtisadi fəaliyyət növlərində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə artmışdır. “Rəqəmsal iqtisadiyyat” termininin elmi tədqiqatlarda ilk dəfə 1995-ci ildə istifadə olunmasına baxmayaraq, hazırda əmək bazarında rəqəmsallaşma proseslərinin araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu, dördüncü sənaye inqilabına keçid dövründə texnologiyanın inkişaf miqyasının və sürətinin əvvəlki sənaye inqilabları üçün xarakterik olanlardan əsaslı şəkildə fərqləndiyi ilə bağlıdır. Əmək bazarı bazar iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərin ən həssas indikatorudur və rəqəmsallaşma proseslərinin təsiri altında çox əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Rəqəmsallaşma proseslərindən danışarkən, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) şirkətlərin və insanların müxtəlif fəaliyyət sahələrində tətbiq olunması nəzərdə tutulur. İKT sektoru, məlumat ötürülməsi və göstərilməsi də daxil olmaqla, elektron vasitələrdən istifadə edərək məlumatların işlənməsi və ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirmək üçün hazırlanmış məhsulların istehsalı ilə əlaqəli iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu kimi müəyyən edilir. [8] Hazırda elmi ictimaiyyətdə rəqəmsallaşdırma proseslərinin əmək bazarına təsirinin mahiyyəti barədə birmənalı fikir formalaşdırılmayıb. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal iqtisadiyyatda müvəffəqiyyətlə işləmək üçün işçilərin yeni peşə bacarıqlarına və keyfiyyətlərinə yiyələnməsi vacibdir, əks halda Azərbaycan ixtisaslı kadr çatışmazlığı ilə üzləşə bilər.

Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsiri

Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirinin proqnozlaşdırılması problemi məşğulluğun artmasına səbəb olan amillərin və işsizliyin artmasına səbəb olan amillərin məcmu təsirinin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi ilə əlaqəlidir. Bu amilləri araşdıraraq, Məşğulluğun artmasına səbəb olan amillər: yeni peşələrin yaranması səbəbiylə yeni iş yerlərinin yaranması; İKT sferasının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədə mövcud peşələrə tələbin artması; daha çox insanın iş axtarmaq üçün İnternet xidmətlərindən istifadə etməsi səbəbindən iş axtarma müddətinin azalması (nəticədə friksion işsizlik azalacaq); işçilərin uzaqdan işləyəcəyi iş yerlərinin sayında nəzərəçarpan artımın olmasıdır ki, bu da əvvəllər cəlb olunmayan ərazi

seqmentlərinin istifadəsinə imkan verəcəkdir. İşsizliyin artmasına səbəb olacaq amillər: iş yerlərinin avtomatlaşdırılması bir sıra peşələrə tələbatı aradan qaldıracaq; yüksək ixtisaslı işçilərə ehtiyacın yaranması ilə bu ixtisas üzrə işçilərin təlimi arasında olan müddət fərqinin olması nəticəsində struktur işsizlik ehtimalı meydana çıxır. Lakin, rəqəmsallaşma nəticəsində struktur işsizliyin artımı yalnız qısa müddət üçün xarakterik olacaq. Uzunmüddətli perspektivdə isə, yeni peşələrdə yüksək əmək haqqı potensialı işçilərin bu peşələrə yiyələnməsinə təkan verəcəkdir. Məsələn, hazırda blokçeyn sahələrində mütəxəssis çatışmazlığı müşahidə olunur. Burada hər işçiyə 10-a qədər vakansiya ola bilər. Bu sahədə ən aşağı ödənişli vəzifələr 1500 manat maaşla başlayır ki, bu da insanların yeni biliklər qazanmasına təkan verəcəkdir [9]. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı yalnız əmək bazarının kəmiyyət parametrlərinin dəyişdirilməsini deyil, həm də işçilərlə işəgötürənlər arasında qarşılıqlı əlaqə formatının transformasiyasını da əhatə edir. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması prosesində ortaya çıxan bir sıra xüsusiyyətləri göstərmək olar:

- ⇒ zaman və məkan çərçivəsində əmək fəaliyyətinin mərkəzsizləşdirilməsi proseslərinə səbəb olan məsafəli münasibətlərin yaranması və genişlənməsi. Nəticədə çevik, virtual əmək bazarı formalaşır və klassik məşğulluq modeli köhnəlir;
- ⇒ işçi üçün peşə, peşəkarlıq yolunun uzunmüddətli dövr üçün planlaşdırılmasının çətinliyi;
- ⇒ müəyyən bir ixtisas uzun müddətli məşğulluğa zəmanət vermir. Məşğulluq əmək bazarında tələbatla təmin edilir;
- ⇒ işçilərin dəyişən şəraitə uyğunlaşması, aktiv qalması üçün tələblər artır. İşçi özünün əmək bazarında tələb olunması səviyyəsini daim izləməlidir.

Ölkədə İKT sektorunun artması və geniş inkişaf etməsi əmək bazarına rəqəmsallaşmanın təsirini də əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Statistik məlumatlara əsasən, 2016-2019-cu illər ərzində İKT sektorunda çalışan işçilərin orta illik sayı sabit artım dinamikasına malik olmuş və 26078 – 28365 nəfər arasında dəyişmişdir. 2016-cı ildə İKT və rabitə sahəsində orta aylıq nominal əmək haqqı 782.0 manat təşkil etmişdirsə, 2017-ci ildə bu rəqəm – 870.6 manat, 2018-ci ildə - 881.3 manat. 2019-cu ildə isə - 1005.3 manat təşkil etmişdir ki, bu da həmin dövr ərzində bu sahədə orta aylıq nominal əmək haqqının 28.5% artmasını göstərir [6, s.48-56]. Ölkə iqtisadiyyatında məşğul olanların sayında informatika və rabitə sahəsində çalışanların orta illik sayına gəldikdə, bu rəqəmin stabil olaraq 1.7% olduğunu görürük. Ölkə üzrə orta illik əmək haqqı ilə müqayisədə, bu sahədə çalışanların orta illik əmək haqqı 2016-cı ildə 56.5%. 2017-ci ildə - 64.7%, 2018-ci ildə - 61.8%, 2019-cu ildə isə - 58.3% artıq olmuşdur. İKT sektorunda çalışan işçilərin iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə muzzdlu işçilərin siyahı sayına nisbəti 1.2 – 1.3 faiz arasında olmuşdur. 2019-cu ildə İKT və rabitə sahəsində hüquqi şəxslərdə 1163 yeni iş yeri açılmışdır ki, onların 192-si həmin ilin 4-cü rübündə açılmışdır. 2019-cu ildə İKT sahəsində açılan yeni iş yerləri İqtisadi fəaliyyət növlərinə görə hüquqi şəxslərdə yeni açılmış cəmi iş yerlərinin 1.1faizini təşkil edir [7, s.31,33]. Bəzi statistik göstəriciləri nəzərdən keçirək. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycanda hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçi sayı 2014-cü ildə 75 nəfər, 2018-ci ildə 80 nəfər olmuşdur. Yəni, hər 100 nəfərdən 80-i internetin xidmətlərindən istifadə edir. 2018-ci ildə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən genişzolaqlı İnternet istifadəçilərinin sayı 75 nəfərdir. 2014-cü ildə bu rəqəm 65 idi. Azərbaycanda adambaşına düşən beynəlxalq internet kanallarının həcmi 2014-cü ildə 35,1 kbps, 2018-ci ildə isə 83,5 kbps olub. Əgər 2014-cü ildə mobil rabitə ilə əhatə olunmuş ərazidə yaşayan əhalinin nisbəti 99,9% -dirsə, 2018-ci ildə əhalinin 100% -i mobil rabitə ilə əhatə olunmuş ərazilərdə yaşayır. 20 saat ərzində İnternetdən istifadə üçün orta tarif 2014-cü ildə 1,3 manat, 2018-ci ildə 1,2 manat olmuşdur. Ay ərzində 100 dəqiqəlik mobil rabitə üçün orta tarif: 2014-cü ildə - 6,9

manat; 2018-ci ildə - 6,4 manat olmuşdur. Azərbaycanda İnternet İnkişafı İndeksi 2014-cü ildən 2018-ci ilə qədər 5.79-dan 6.33-ə yüksəldi [6, s.9]. 2014-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə İKT sektorunda məhsul istehsalı 1.577.5 milyon manatdan 1.786.9 milyon manata, yəni 209,4 milyon manat (13,3%) yüksəldi. Rabitə sektorunda bu artım 60,3 milyon manat, yəni 4.4% təşkil etmişdir. İKT sektorunda yaradılan əlavə dəyərin həcmi 2014-cü ildəki 963,3 milyon manatdan 2018-ci ildə 1112,0 milyon manata, yəni 15,4% yüksəldi. Rabitə sektorunda bu rəqəm 7,9% idi. İKT sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-dəki payı 2014-cü ildəki 1,6% -dən 2018-ci ildə 1,4% -ə düşdü. Rabitə sektorunda bu göstərici 2014-cü ildəki 1,5%-dən 2018-ci ildə 1,2%-ə enmişdir.

İKT müəssisələri tərəfindən yönəldilən əsas kapitala qoyulan investisiyalar 2014-cü ildəki 147,2 milyon manatdan 2018-ci ildə 183,7 milyon manata, yəni 24,8 % yüksəldi. İKT məhsullarının idxalı 2014-cü ildəki 214.4 milyon manatdan 2018-ci ildə 883.8 milyon manata, yəni 4.1 dəfə yüksəldi. Bunlardan kompüter və periferik avadanlıq idxalının həcmi 4,2 dəfə; telekommunikasiya avadanlığı - 3,5 dəfə; elektron avadanlıq - 7.4 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə digər İKT məhsullarının idxalındakı artım 3,4 dəfə təşkil etmişdir. Ölkəyə idxal olunan bütün növ məhsulların dəyərində İKT məhsullarının idxalının xüsusi çəkisi 2014-cü ilə nisbətən 2018-ci ildə 1,5 dəfə artmışdır. 2014-cü ildə İKT sektorunda çalışanların orta siyahı sayı 19,9 min nəfər olmuş, 2018-ci ildə isə 19,0 min nəfərə qədər azalmışdır [6, s.11-12].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2014-2018-ci illər ərzində ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında kompüter istifadə edən müəssisələrin payı 2014-cü ildə stabil olaraq, 58,6% -dən 2018-ci ildə 67,2% -ə, yəni 8.6% artmışdır. Həmin dövr ərzində kompüter istifadə edən işçilərin sayının bütün fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbəti 23,2% -dən 33,4% -ə, yəni 10,2% yüksəldi [6, s.32]. Eyni dövrdə, bütün müəssisələrin ümumi sayında İnternetə çıxışı olan müəssisələrin payı da davamlı olaraq 45,7% -dən 52,9% -ə, yəni 7,2% yüksəldi. İnternetdən istifadə edən işçilərin sayının, eyni dövrdə bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbəti 16,5% -dən 25,3% -ə, yəni 8,8% yüksəldi. Veb sahifəsi (Web Page, Web Site) olan müəssisələrin 2014-2018-ci illər ərzində bütün fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayındakı payı əhəmiyyətsiz də olsa artmışdır: 10.4% -dən 12.3% -ə, yəni 1.9% [6, s.32]. İKT sektorunda məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üzrə göstəriciləri nəzərə alsaq, Azərbaycanda makroiqtisadi indekslərin çox aşağı səviyyədə olduğunu görə bilərik. Belə ki, tədqiq edilən dövr ərzində elektron hissələrin istehsal həcmi 758,8 min manatdan 181,5 min manata qədər, yəni 4.2 dəfə azalmışdır. 2014-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda elektrik plitələrin, elektrik və radioelementlərin, ötürücü cihazların, gizli izləmə və məlumat əldə etmək üçün texniki vasitələrin istehsalı, maqnit və optik daşıyıcıların istehsalı həyata keçirilməyib [6, s.93]. Bununla birlikdə, təhlil dövrü ərzində kompüter və periferik avadanlıqların istehsal həcmi 93,1 min manatdan 1199,2 min manata qədər artmışdır. Səslərin yazılması və görüntülərin göstərilməsi üçün cihazların istehsalı 34427.4 min manatdan 16620.8 min manata qədər, yəni 2 dəfəyə qədər azalmışdır. Məişət elektronikasının istehsalı 2014-2017-ci illər arasında 215,3 min manatdan 20,3 min manata qədər, yəni 10.6 dəfə azalmışdır. 2018-ci ildə isə bu məhsullar istehsal edilməmişdir. Analoji dövr ərzində kompüterlərin, kompüter periferik avadanlıqlarının və proqram təminatlarının topdan satışları 24045.6 min manatdan 33332.6 min manata, yəni 9287.0 min manata qədər yüksəlmişdir. Elektron və telekommunikasiya avadanlıqlarının istehsalı və hissələrinin topdan satışı 158,5 min manatdan 44,1 min manata, yəni 3.6 dəfə azalmışdır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda bu sahədə hələ çox sayda istifadə edilməyən ehtiyatlar var. Bununla belə, araşdırılan dövr ərzində simsiz telekommunikasiya sahəsində məhsul

istehsalının həcmi davamlı olaraq artaraq, 2014-cü ildəki 1078.3 min manatdan 2018-ci ildə 25458.2 min manata yüksəlmişdir. Mobil telefon xidmətlərinin göstərilməsində davamlı olaraq yüksək göstəricilər əldə edilir. Peyk radio rabitəsi sahəsində xidmətlərin həcmi 3 dəfədən çox artmışdır. Proqram təminatı sahəsində xidmətlərin həcmi 27198.8 min manatdan 73443.6 min manata, yəni 2.7 dəfə yüksəlmişdir. İnformasiya təhlükəsizliyi məhsullarının dizaynı və istehsalı sahəsindəki fəaliyyətlərin həcmi 2014-cü ildəki 133.4 min manatdan 2018-ci ildə 1353.0 min manata yüksəlmişdir [6, s.94].

Rəqəmsallaşmanın məşğulluğa təsiri barədə tədqiqatçıların və mütəxəssislərin proqnozlarını və qiymətləndirmələrini nəzərdən keçirək. Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində yerləşən Makroiqtisadi Təhlil və Qısamüddətli Proqnozlaşdırma Mərkəzinin verdiyi məlumatlara görə rəqəmsallaşmanın inkişafı 12,5 milyon insanı azad etmək, sərbəstləşdirmək iqtidarındadır [2]. Superjob şirkəti, hər il aşağı ixtisaslı vakansiyaların sayının 5% azalacağını, eyni zamanda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbin artdığını proqnozlaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda İKT mütəxəssislərinə tələbat təklifi üstələyir. İT sektorda yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün vakansiyaların doldurulmasına ehtiyacın xüsusi çəkisi 3,3% -dir, ümumilikdə isə, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün bu göstərici yalnız 2,3% -dir [1, s. 59]. McKey konsaltinq qrupunun araşdırmalarında təqdim olunan proqnozlar göstərir ki, 2036-cı ilədək insan-saatla ifadə edilən işlərin 2 - 50%-i avtomatlaşdırıla bilər və 2066-cı ilə qədər bu pay 46% -dən 99% -ə çata bilər [3, s.53]. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşma imkanlarını və əhali üçün təhdidlərini məşğulluq baxımından qiymətləndirək. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının əmək bazarına və sahibkarlığa təsirini təhlil edərkən iki əsas nəticəni qeyd etmək lazımdır: birincisi, rəqəmsal iqtisadiyyatda işçi ilə işəgötürən arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəliliyi, artıq, onların yerləşməsindən asılı deyil; ikincisi, rəqəmsal iqtisadiyyat, industrial istehsal formasında olduğundan fərqli olaraq, sərt iş rejimini dəyişdirir və işçinin insan kapitalından istifadəni çevik hala gətirir.

Əmək bazarında fərdi tələb və təklif amili kimi coğrafi mövqenin rolu azalır. Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadiyyatımız müxtəlif regionlar üzrə orta əmək haqqı səviyyəsində qeyri-bərabərliyin olması ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə, işçinin yaşayış yeri fərdi əmək təklifində əsas amildir və buna müvafiq olaraq, həmin amil onun əmək haqqı səviyyəsini də müəyyən edir. İnternetin inkişafı iqtisadiyyatın müəyyən sahələrində vəziyyəti dəyişməyə başlayır. İlk növbədə söhbət informasiya xarakterli olan əməkdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gedir. Proqramçılar, kopirayterlər, dizaynerlər, internet-mağazalar və veb saytlarının administratorları, İnternet marketoloqları, çağrı mərkəzi işçiləri və s. kimi mütəxəssislərin peşəkar fəaliyyəti onların real yerləşməsindən asılı deyil, çünki onlar uzaqdan da işləyə bilərlər. Tədrisən, müvafiq rəqəmsal platformalar və rabitə texnologiyaları inkişaf etdikcə, həkimlər, psixoloqlar, müəllimlər, repetitorlar, maliyyə sahəsinin işçiləri və hüquqşünaslar uzaqdan iş sisteminə keçməyə başlayırlar (hələ ki qismən). Əlavə olaraq, digər, o qədər də məlumat tutumlu olmayan peşələrdən olan bir çox mütəxəssis İnternetdə məlumat xidmətləri göstərməyə başlayır, çünki Youtube, Instagram, Facebook və s. kimi sosial rəqəmsal platformalar onlara peşəkar məlumatları bölüşməyə və öz biliklərindən gəlir əldə etməyə imkan verir. Bu tədqiqatın yekununda belə bir nəticəyə gəlmək olar:

- ⇒ Müxtəlif tədqiqatçıların iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasının işsizlik səviyyəsinə təsiri ilə bağlı qiymətləndirmələri fərqlidir. Bizim fikrimizcə, rəqəmsallaşdırma prosesləri yalnız qısa müddətdə struktur işsizliyə səbəb ola bilər, çünki uzun və orta müddətdə yeni ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı sistemi əmək bazarının reallıqlarına uyğunlaşdırılacaqdır.
- ⇒ İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması nəticəsində işsizliyin artmasının qarşısını almaq üçün dövlət qurumları tərəfindən tədbirlər görülməlidir - uzaqdan işləyən iş yerlərinin payı artacaq.

- ⇒ İşçilərlə işəgötürənlər arasında münasibətlərin formatı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək (çevik məşğulluq formalarının payı artacaq).
- ⇒ Ənənəvi əl əməyi ilə müqayisədə əqli əməyin rolu artacaq.

Uzaqdan işləmək hesabına informasiya fəaliyyətindən işçilərin əldə etdikləri gəlirlərin və məşğulluğun artması, belə ki, iqtisadi mərkəzdən uzaq olmaq informasiya əməyinə olan tələbi məhdudlaşdırır. Eyni zamanda, mərkəzdə yaşayan işçilərin əmək haqları ilə uzaqdan işləyən işçilərin əmək gəlirləri arasındakı fərq azalır, çünki sonuncular iş təklifinin aşağı qiyməti səbəbindən daha rəqabətqabiliyyətlidir. Yeri gəlmişkən, bu proses uzaqdan işləyən qeyri-İKT işçilərlə müqayisədə İKT işçilərinin əmək haqlarının artmasına və mərkəzdə əməkhaqqının nisbi azalmasına səbəb olur. Qeyd etmək vacibdir ki, idarəetmə fəaliyyəti həm də informasiya xarakterlidir. Yeni rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi inzibati heyət və onların tabeliyində olanlar arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəliliyini fiziki məsafədən daha az asılı edir. Bu prosesin nəticəsində, işçi qüvvəsi, icarə pulu və s. vəsaitlərə qənaət olunaraq, biznes-proseslərin bir hissəsi mərkəzdən kənarlara köçürülür ki, bu da yerli əmək bazarına müsbət təsir edir.

Əmək bazarındakı maneələrin azaldılması və bəzi mütəxəssis qruplarının inhisar gücünün zəifləməsi. İnternet texnologiyaları coğrafi yerləşmə ilə əlaqəli əmək bazarına giriş və çıxış maneələrini azaldır ki, bu da rəqabəti artırır və yüksək tələbat olan mütəxəssislərin inhisar gücünü azaldır. Bu prosesin müsbət nəticəsi kimi, bazarda təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətinin artması, işçilərin əmək səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və fərdi inkişafa motivasiyasının ortaya çıxmasıdır. Satış bazarının genişləndirilməsi hesabına ixtisaslaşmanın gücləndirilməsi. Bir çox iş və xidmət növü, yalnız, satış bazarı müəyyən bir həcmə çatdıqdan sonra rentabelli olur. Rəqəmsal iqtisadiyyat, əvvəllər nisbətən kiçik yaşayış məntəqələrində gəlir baxımından sərfəli olmayan xidmətləri təklif etməyə imkan verir. Bundan əlavə, informasiya baxımından daha həcmli xidmətlərin satış bazarının genişlənməsi miqyasın artmasından irəli gələn müsbət effekt mexanizmini işə salır ki, bu da, hətta çox kiçik yaşayış məntəqələrində belə, informasiya məhsullarının istehsalını rəqabətqabiliyyətli edir. Əmək bazarında ayrı-seçkiliyin azaldılması. İşəgötürənin xərcləri minimuma endirmək üçün diskriminasiya siyasətini aparması iki formada olur. Birinci forma - monopsoniya diskriminasiyasıdır. Bu diskriminasiya forması zamanı işəgötürən hər bir işçi üçün differensial (fərqli) əmək haqqı təyin edir və bunu mümkün qədər əməyin fərdi təklifi qiymətinə yaxınlaşdırmağa çalışır. İkinci formaya statistik diskriminasiya aiddir ki, bu da, əmək bazarında güclü informasiya asimmetriyası şəraitində baş verir. Belə olduqda, işəgötürən, məlumatın qeyri-müəyyənliyi şəraitində xərcləri və riskləri minimuma endirmək üçün əmək haqqını qrupların hər birində işçilərin orta səmərəliliyi barədə məlumatlar əsasında müəyyənləşdirir [5, s.48-56].

Rəqəmsal rabitə texnologiyaları işəgötürənin təsir gücünü azaldır və müraciət edən iddiaçı üçün iş yerləri seçimini artırır. Statistik diskriminasiya da həmçinin azalır, çünki online-iş rejimində işçinin iş məhsuldarlığına təsir etməyən kiçik fərdi xüsusiyyətləri işəgötürən üçün görünməz qalır. Məsələn, sərbəst bir işçi (frilanser) olaraq İnternet vasitəsilə işə başlamaq imkanı, diskriminasiyaya məruz qalan qruplara maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa və özlərinin insan kapitalının keyfiyyətinin ədalətli qiymətləndirilməsinə imkan verəcəkdir. Müxtəlif regionların sakinlərinin biliklərə çıxış əlçatanlığının bərabərləşdirilməsi. Müasir iqtisadiyyatda əmək bazarında əsas rəqabət qabiliyyəti amili - işçilərin intellektual insan kapitalıdır. Ən yaxşı təhsil müəssisələrinin və digər peşə - bilik mənbələrinin mərkəzdə cəmlənməsi, onun regionlarla müqayisədə daha yaxşı iqtisadi vəziyyətini şərtləndirir.

Qiymət rəqabətinin güclənməsi. Bir tərəfdən mərkəzdən olan işçilərlə təxminən eyni bacarıq səviyyəsinə sahib olan əyalətdən olan işçilər, qiymət rəqabətindən faydalanırlar, çünki onlar daha aşağı əmək haqqı ilə işləməyə hazırdırlar, lakin digər tərəfdən, İnternet texnologiyaları hətta daha yoxsul ərazilərdən olan işçilərə əmək bazarına çıxmağa imkan verir

(məsələn, digər ölkələrdən) ki, bu da qiymət müharibəsini yaradır. Bundan başqa, qiymət rəqabətli əmək bazarında, əsasən, nisbətən aşağı ixtisaslı işçilər öz xidmətlərini təklif edirlər ki, onların da əməyi asanlıqla avtomatlaşdırıla bilər. Buna görə də, onlar əvvəlki mərhələlərdə əmək haqqında qazansalar da, gələcəkdə aşağı ixtisaslı işçilər, xərcləri azaltmaq məqsədi ilə, yeni texnologiyalarla əvəz edilə bilər. Buna parlaq bir nümunə kimi, veb-sayt proqramçılarının standart işlərinin tədricən hazır həllər (CMS sistemlər) ilə əvəz olunduğunu göstərmək olar. Belə sistemlərdən istifadə edərək, adi bir bacarıqlı istifadəçi, bir proqramçı köməyi olmadan tez bir zamanda olduqca mürəkkəb bir veb sayt yarada bilər. CMS sistemlərinin yaradılması isə onsuz da yüksək ixtisaslı yaradıcı iş tələb edir, buna görə də bu cür mütəxəssislərə tələb artacaqdır.

Vanek - Raynert effekti [4]. E.Raynert iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində olan ölkələr üçün beynəlxalq ticarətin nəticələrini təhlil edərək, inkişaf etmiş bir ölkə ilə inkişaf etməmiş bir ölkə arasında nisbətən açıq ticarət əlaqələri olduqda, birincinin yüksək elmtutumlu istehsalda ixtisaslaşacağı, digərinin isə - resursutumlu istehsalda ixtisaslaşacağı qənaətinə gəlir. Vahid əmək bazarının və informasiya xidmətləri bazarının meydana çıxması ilə, ölkənin mərkəzi və əyalətləri arasında da oxşar vəziyyət yarana bilər. Mərkəzdən olan işçilər yaradıcı intellektual əmək tələb edən xidmətlərin təqdim edilməsində, əyalətdən olan işçilər isə - daha sadə əmək ilə əlaqəli xidmətlər göstərməkdə daha rəqabətli olacaqlar. Nəticədə, ölkənin əyalətləri işçi qüvvəsinin keyfiyyəti deyil, ucuzluğu vacib olan xidmətlər üzrə ixtisaslaşacaqdır. Bu cür ixtisaslaşma, xüsusən də uzunmüddətli dövrdə mənfi nəticələrə səbəb olur, çünki müasir iqtisadiyyatda əsas əlavə dəyər mənbəyi məhz intellektual əməkdir. Bundan başqa, bütün bu proseslər regionların insan kapitalına mənfi təsir göstərəcək ki, bu da yüksək ixtisaslı kadrların əyalətdən mərkəzə miqrasiyasını qaçılmaz edəcəkdir.

Kibercinayətlərin və dələduzluğun artması. Ənənəvi məşğulluq formaları ilə müqayisədə, İnternet mühitində iş icraçısı və sifarişçi arasında anonimliyin səviyyəsinin yüksək olması, icraçı tərəfindən sifarişçinin aldadılması, və ya əksinə kimi problemləri meydana çıxarır. Bundan əlavə, bir çox İnternet istifadəçisi informasiya təhlükəsizliyi qaydaları ilə tanış deyil, hakerlərin fəaliyyəti işçilərin şəxsi məlumatlarının itirilməsi, fırıldaqçılar tərəfindən bank kartlarından pulların çıxarılması və s. təhlükəsi yaradır.

Əvvəllər məşğul olmayan işçilərin əmək bazarına çıxması. İqtisadiyyatımızda hələ də əhalinin insan kapitalı tam istifadə olunmur. Bunun səbəblərindən biri - mövcud qurumlardır. Məsələn, hamiləlik və doğuşa görə məzuniyyətin və uşağa gulluğa görə müavinətin olması qadınların bir hissəsinin əmək münasibətlərindən çıxmasına gətirib çıxarır, uşaq məşğulluğuna məhdudiyətlər və mövcud məktəb təhsili sistemi yeniyetmələrin əmək potensialından istifadə etməyə imkan vermir. Digər bir səbəb – industrial iqtisadiyyatda işçilərin stasionar iş yerlərinə və standart iş vaxtına bağlanmasıdır. 2020-ci ildə Koronavirusla bağlı karantin rejiminin və məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı, 2020-ci ilin mart ayından 2021-ci ilin yanvar ayına qədər Azərbaycanda məşğul əhalinin 30%-i kənardan (evdən) online işləmişlər. İnternet texnologiyalarının və mobil cihazların inkişafı bu problemləri informasiya tutumlu fəaliyyət üçün daha az əhəmiyyətli edir. Bazara hər hansı bir informasiya xidməti təqdim edə bilən və bunun üçün asudə vaxtı olan hər bir kəs, sosial xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, rəqəmsal iqtisadiyyatda bunu edə bilər.

Birgə ictəhlak iqtisadiyyatı modelini tətbiq edən rəqəmsal platformaların meydana çıxması, insanlara özlərinin məşğul olmayan ehtiyatlarından gəlir əldə etməyə və fərqli bazarlarda "qeyri-peşəkar" rejimdə xidmətlər göstərməyə imkan verir. Məsələn, müştərəklər səyahətlər (karpuling) üçün saytların köməyi ilə avtomobil sahibləri, öz şəxsi işləri üçün səyahət edərkən, eyni zamanda həmin marşrut üzrə gedən sərnişinləri daşıyan nəqliyyat xidmətləri də göstərirlər. Nəticədə, əvvəllər bu fəaliyyət növü ilə məşğul olmayan bir çox insan sərnişindəşmə bazarına çıxmış olur. Əvvəllər məşğul olmayan işçilərin əmək və xidmət bazarlarına girişi həm

mərkəzdə, həm də regionlarda eyni nəticələrə gətirib çıxarır, lakin işsizlik və yoxsulluq problemi sonuncular üçün daha kəskin olduğundan, region sakinləri bundan daha çox faydalanacaqlar.

Qismən məşğulluq və sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına əhalinin gəlirlərinin artması. İnternet texnologiyalarının köməyi ilə əvvəllər əmək bazarına və xidmətlərə çıxışı çətin olan əhalinin bir hissəsi iqtisadiyyata cəlb edilə bilər ki, bu da bir sıra sosial problemləri həll etməyə imkan verəcəkdir. Müəyyən bir gəlir mənbəyinə sahib olan, lakin bir qədər boş vaxtı olan insanlar İnternetin köməyi ilə əlavə gəlir əldə edərək, ailələrinin rifahlarını daha da artırmağa bilirlər. Bir iş yerindən asılılığın azaldılması, yəni, işəgötürənin monopsoniya hakimiyyətinin azalması. Rəqəmsal iqtisadiyyatda insanlar məşğulluqlarını daha çevik şəkildə idarə edə və şəxsi məqsədlərini (təhsil almaq, uşaq böyütmək və s.) həyata keçirmələrini təmin edəcək bir qazanc yolu seçə bilərlər. İnternet və bununla əlaqəli rəqəmsal platformalar bazara girişdəki maneələri kəskin şəkildə azaldır. Bu, əsasən peşəkar işçilərin fəaliyyət göstərdiyi bazarlarda öz xidmətlərini ucuz qiymətə təklif edən çoxlu sayda qeyri-peşəkar işçinin meydana çıxmasına gətirib çıxara bilər (və artıq belə hallar baş verir). Bu meyillər istər-istəməz əmək və xidmət bazarlarındakı məlumatların asimetriyasını artırır ki, bu da əlverişsiz seçim effektinin təsiri səbəbindən yüksək ixtisaslı bazar iştirakçılarının ixtisasız, qeyri-peşəkar olanlar tərəfindən sıxışdırılmasına gətirib çıxarır.

Nəticə

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, ümumilikdə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, inkişaf etmiş və yoxsul bölgələrdə və ərazilərdə həyat səviyyəsinin müəyyən dərəcədə bərabərləşdirilməsinə səbəb olmalıdır. Kiçik şəhər və kənd yerlərinin əhalisi iqtisadi mərkəzlərin geniş satış bazarından istifadə edərək gəlir əldə etmək şansı əldə edir. Buna görə də, ölkənin bütün sakinləri üçün İnternetə bərabər çıxışın təmin olunması dövlətin ən vacib vəzifəsidir. Eyni zamanda, dərk etmək lazımdır ki, informasiya bərabərsizliyini azaltmaq üçün yalnız təkcə İnternet infrastrukturuna sahib olmaq kifayət deyil. Regionlarda əhalinin lazımi bacarıqlara yiyələnməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın bütün imkanlarından necə istifadə edəcəyini öyrənməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ахапкин Н.Ю., Волкова Н.Н., Иванов А.Е. Развитие цифровой экономики и перспективы трансформации российского рынка труда // Вестник ИЭ РАН. - 2018. - №5.
2. Белоусов Д. Развитие цифровой экосистемы: прямые и косвенные эффекты для экономики /V Санкт-Петербургский экономический конгресс «Форсайт Россия: новое индустриальное общество. Будущее» (СПЭК-2018). http://www.forecast.ru/_ARCHIVE/Presentations/DBelousov/2018-03-31IT-ECO.pdf.
3. Исследование экспертной группы Digital/McKinsey. Цифровая Россия: новая реальность <http://www.tadviser.ru/images/c/c2/Digital-Russia-report.pdf>. - С. 53. Райнерт.Эрик С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными <https://www.livelib.ru/book/1000472704-kak-bogatye-strany-stali-bogatymi-i-pochemu-bednye-strany-ostayutsya-bednymi-erik-s-rajnert?es=489211>
4. Тагаров Б.Ж. Информационные причины дискриминации на рынке труда. Том 6, №1, январь-март 2019. Russian Journal of Labor Economics
5. Azərbaycanca informasiya cəmiyyəti. Statistik məcmuə. Bakı – 2019, s.48
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. YENİ İŞ YERLƏRİ. Rəsmi nəşr. Statistik məcmuə. Bakı – yanvar 2020. S. 31, 33.
7. <https://issek.hse.ru/news/174749578.html>
8. xeberler.az .new› details.

Sevda Mamed gızı Seidova
Цифровизация и рынок труда
Резюме

В статье рассматриваются вопросы трансформации рынка труда и трудовых отношений в современный период, а также изучены проблемы, с которыми рынок труда столкнется в условиях цифровизации экономики. Автор анализирует процессы изменения отношений между работниками и работодателями в связи с расширением масштабов цифровой экономики, выявляя факторы, влияющие на динамику безработицы.

Ключевые слова: рынок труда, информационные технологии, занятость, безработица, цифровая экономика.

Sevda Mamed Seidova
Digitalization and the labor market
Summary

The article examines the transformation of the labor market and labor relations in the modern period, and also studies the problems that the labor market will face in the context of the digitalization of the economy. The author analyzes the processes of changing relations between workers and employers in connection with the expansion of the digital economy, identifying the factors influencing the dynamics of unemployment.

Key words: labor market, information technology, employment, unemployment, digital economy.

Elmi redaktor: i.f.d., dos. Y.Məmmədov
Daxil olub: 28.05.2021.
Çapa qəbul olunub: 04.06.2021.